

13. Успенский Б.А. Антиповедение в культуре Древней Руси // Успенский Б.А. Указ. соч. — С. 320 — 332.

14. Успенский Б.А. Царь и самодержец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен // Успенский Б.А. Указ. соч. — С. 75 — 109.

15. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612 — 1651). — Warszawa, 1933.

16. Widacki J. Князь Jarema. — Kraków, 1988.

Надійшла до редколегії 01.11.2007 р.

УДК 94 (477) «15/16»

О.В. Пестриков

Дніпропетровський національний університет

ЕТНОГЕНЕТИЧНІ ЛЕГЕНДИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РЕГІОН ПОДНІПРОВ'Я

Проаналізовано середньовічні та ренесансні етногенетичні міфи, розповсюджені у Центрально-Східній Європі у XV-XVI ст. Особливу увагу приділено так званій «Палемоновій легенді» та тому, яку роль відігравав у ній регіон українського Подніпров'я. Зроблено висновок про слабку зацікавленість литовських інтелектуалів в обґрунтуванні прав на цій території.

Уявлення про прерогативи влади государя (сюзерена) в середньовічному суспільстві втілювалося в найрізноманітніших формах: наприклад, візуально — через обряди, зображення на фресках, мініатюрах рукописів тощо; через символи (регалії влади), що надівалися на правителя, носилися за ним, зображувалися на монетах тощо. Ідеї влади обґрунтовувалися в різних текстах: трактатах, посланнях світських і духовних осіб, публіцистиці, генеалогічних творах. Легенди, де говорилося про походження родоначальника династії, відігравали особливу роль у житті середньовічного суспільства, оскільки сама наявність серед предків правителів християнських святих і преподобних уже додавало легітимності государю, було свідченням шляхетності походження [1, с. 41].

© О.В. Пестриков, 2007

Різні епохи привносили різні вимоги до подібних творів. Найчастіше в государі бачили мудрого вождя, здатного зберегти територію держави, захистити свій народ. Іноді, особливо в періоди, коли населення Європи жило при постійній загрозі голоду, родоначальник династії асоціювався з орачем, здатним нагодувати народ. Такий, зокрема, один з варіантів польської легенди про Пяста, прабатька древньої династії [6, с. 21; 7, с. 32].

Наприкінці Середньовіччя, з початком проникнення на терени Центрально-Східної Європи ренесансних ідей, подібні легенди не тільки не зникають, але і отримують, так би мовити друге життя, щоправда з однією достатньо суттєвою особливістю: династичні легенди як спосіб легітимізації держави замінюються етногенетичними легендами. Найімовірніше це слід розглядати як наслідок еволюції уявлень про саму суть держави: від держави як «форми існування тіла правителя» [10, с. 4] відбувається перехід до уявлень про державу, що є формою існування «політичної нації» — шляхти. Відтепер йдеться про походження всього «народу» (в даному контексті — шляхти), джерел і меж його прав та вольностей.

Іншою особливістю легендарних частин «національних історій» стає зміна їх «витоків». Якщо до цього прародителів народів шукали або в біблійських текстах, або у фольклорному матеріалі, то відтепер все частіше і частіше можна спостерігати звернення до часів Античності.

У середині XV ст. у низці сусідніх європейських країн були створені незалежні за походженням, але близькі за концепцією легенди про походження трьох правлячих у них династій: молдавських господарів, московських Рюриковичів, литовських Гедиміновичів [1, с. 56].

Для історика України особливий інтерес складає саме «Палемонова легенда», що була покликана обґрунтувати гідне становище литовців (тобто литовської шляхти) у колі сусідніх народів, адже саме в часи її створення загострюється довколоунійна боротьба на теренах Польсько-Литовської держави Ягелонів, у якій «історичні» аргументи відіграватимуть далеко не останню роль.

У своєму класичному вигляді «Палемонова легенда» була сформульована у корпусі так званих білорусько-литовських літописів, які, у основній своїй масі, постали у першій половині XVI ст., у середовищі литовської еліти [11, с. 5]. Всього відомо шість літописів, що містять легенду: Археологічного товариства (без початку, оскільки в цьому літописі початку взагалі немає), Красинського, Рачинського, Ольшевського, Румянцевський, Євреїнівський, а також хроніка Биховця й хроніка Литовська і Жмойтська.

Відповідно до легенди, 500 родин римської знаті (шляхти або лица-

рів) прибули в Литву (точніше кажучи в Жемайтію) морем. На чолі емігрантів був Палемон, родич імператора Нерона. Версія, відповідно до якої Палемон втік з Рима, рятуючись від жорстокості імператора, є лише основною. У працях Стрийковського — інша версія: втеча відбулася в 401 р. і причиною його були звірства Атіли [9, с. 81].

У літописі Красинського легендарне сказання є окремим твором, озаглавленим «Летописець Великого князства Литовського й Жо-моицького», але там текст обривається на середині аркуша рукопису, друга половина аркуша залишилася незаповненою. Кінець «Літописця» містить розповідь про жорстокість ятвяжського й дойновського князя Тройдена [8, с. 128]. Наступна частина того ж літопису озаглавлена «Кройники про великий князех литовських». Вона починається з перерахування синів Гедимина й доль, які кожен з них одержав від батька («На-первѣи у великого князя Кгѣдими́на сем сынов было» [8, с. 132]). Роз-поділ літопису Красинського на дві самостійні частини настільки яскра-во виражено, що в ПСРЛ, т. XVII вони були надруковані як два окремих твори. Очевидно, до того часу, коли обидві частини не були вписані в збірник, у якому перебував літопис, вони дійсно являли собою окремі твори. Сказання в тому вигляді, у якому ми маємо його зараз, обіймає близько 10 аркушів, з них на вставки доводиться приблизно два.

Сказання спочатку містило тільки повідомлення про втечу 500 родин з Італії, про плавання втікачів по морях, про прибуття до устя (дельти) Німану й колонізації території по берегах ріки Дубіси, про створення синами Палемона міст Юрборка й Куносова, про просування населення на схід до берегів ріки Вілії й закладення поселення Кернов. Тут же дається пояснення походження назви країни — Литва. Початкова частина закінчується повідомленням, що онук Палемона Монтвил направив свого сина Єрдивіла-Скирмонта на схід. Той, перейшовши ріки Вілію й Німан, заснував місто Новгородок (Новогрудок), що у най-коротший час став столицею величезної держави — Великого князівства Новгородського.

Загалом, початкова частину легенди містить повідомлення, які майже винятково стосуються Литви, тоді як у другій половині інтерес сказання зосереджений на Новгородку (Новогрудку).

У найбільш розгорненому вигляді легенда викладена не тільки в біло-русько-литовських літописах, цікаві також відомості польських хронік.

Чи не вперше вона була викладена польським хроністом Яном Длугошем. Оскільки XIV ст. — століття у більшості заповнене нескін-ченними сутичками й битвами між поляками й литовцями, Длугош

пише про литовців і Литву неодноразово. Однак до початкового періоду історії литовського народу він звертається лише в розділі, у якому викладаються події 1387 р., тобто після укладення Кревської унії й початку християнізації Литви. Тут завданням укладача було показати, наскільки дикою була язичницька Литва, щоб тим підкреслити велич здійсненої Ягайлом і поляками справи — християнізації останнього в Європі язичницького народу.

Хроніст починає розповідь про язичницьку Литву з повідомлення, що в жодному джерелі він не знайшов ні слова про те, коли і яким чином литовський народ прибув туди, де він перебував під час створення хроніки. Однак, на основі з відомостей про мову, традиції, похоронні звичаї (спалювання трупів) тощо, Длугош прийшов до висновку, що литовці походили, якщо не від властиво латинів, то від близьких до них племен. Продовжуючи свої міркування, Длугош стверджує, що під час воєн між Марієм й Суллою, а потім між Цезарем і Помпеєм частина мешканців Італії переселилася в північну країну, яку самі переселенці назвали «Італія» або, з огляду на вимову італійців, «Літалія», а поляки й росіяни переробили цю назву в «Литва» [12, с. 134].

Мачей Меховський, викладаючи легенду, посилається на «стародавніх істориків», по суті ж переказує (з дуже невеликим відхиленням) версію Длугоша: литовці — це нащадки переселенців з Італії, які були змушені у свій час бігти з рідної країни у зв'язку із суперечками, що виникли в середовищі римського населення [5, с. 181].

По імені вождя прибулих Вілюса емігранти назвали своє місто Вільно. У той же час Меховський не сказав прямо, що переселення відбулося під час боротьби Цезаря з Помпеєм, обмежившись повідомленням про суперечки в середовищі римського населення. Як і Длугош, Меховський про Новогрудок не сказав нічого.

Якщо судити за Супрасльським літописом, створеним ймовірно в 1519 р., у якому слідів легенди немає, то можна думати, що на час виходу «Трактату» (перше видання в 1517 р.) легендарне сказання ще тільки оформлялося, точніше, ще не існувало другої його частини, присвяченої майже винятково Новогрудку; у всякому разі, воно ще не ввійшло до традиції білорусько-литовських літописів [11, с. 65].

Мартін Бельський — чи не єдиний польський хроніст XVI ст., що поставився до легенди скептично. Він знав усе, що писали щодо походження литовської знаті, але не повірив у легенду, тому що про це «ніде в письмових джерелах нічого немає» [12, с. 131]. Відкинувши версію про італійське походження знаті, хроніст намагається дізнатися, звідки все-

таки узялися литовці. Тут він використовує працю Птолемея, яка вказує на те, що приблизно в місцях розселення сучасної Литви раніше жили герули й алани. Виходячи із вказівок Птолемея, Бельський дійшов до висновку, що в минулому литовці жили по сусідству з німцями, а також із греками, від яких запозичили деякі слова.

У працях Йохима Бельського та Мачея Стрийковського легенда повністю відповідає даним білорусько-литовського літописання, з якого автори й брали свої відомості, імплантуючи їх до інших етногенетичних легенд (як про братів Леха, Чеха і Руса; або про Мосха) [7, с. 284].

Отже на середину XVI ст. «Палемонова легенда» у більш-менш завершеному вигляді вже функціонувала в середовищі польсько-литовської шляхти. Яка ж роль відводилась у ній для земель «руського» Подніпров'я, щодо яких точитиметься окрема суперечка на Люблінському сеймі [13, с. 199–200]? В усіх варіантах легенди є тільки одна згадка про землі майбутньої Наддніпрянщини.

«И часу панования Монтвилова повстал царь Батыи и пошел на Рускую землю, и всю землю Рускую повоевал, и князеи русских многих постинал, а иных в полон повел, и столец всее Руское земли и город Киев зжог и пуст учинил. А князь великий киевский Дмитриеи, боячися великой силы и моцы его, збѣг с Киева в город Чернигов, и потом довѣдался, што город Киев созжен и вся земля Руская спустошена, и слышал, иж мужики мешкают без господаря а зовухся дручане. И он, собравшись с людми, и пошел ко Друцку, и землю Друцкую посѣл, и город Друческ зарубил, и назвался великим князем друцким. А в тот час довѣдался великий князь Мондвил жомойтской, иже Руская земля спустошена и князи руский розогнаны и он, давши воиска сыну своему Ердивилу, и послал с ним панов своих радних ... И зашли за реку Белю, и потом перешли реку Немон и нашли в четырех милех от реки Немна гору красну, и сподобалося им, и учинили на неи город и назвали его Новьгородок.» [8, с. 129]

Це повідомлення, лише з невеликими змінами, присутнє в усіх шести літописах, які містять легенду. Проте у династичній легенді «Летописець великих князеи литовських», що паралельно розміщується з «італійською» версією походження литовців «українські сюжети займають не останнє місце» (і мають на відміну від «Палемонової легенди» достатньо історичний характер, як ото битва на Синіх Водах або боротьба Любарта за Волинь).

Отже, на час укладання Люблінської унії в історичній свідомості литовської шляхти, яка вже почала себе відокремлювати від особи

володаря (Палемон тікає з Риму не сам, а з 500 родинами, (що до речі, вже мали свої герби), які потім стали предками литовської знаті), розглядає свої права на українське Придніпров'я виключно в категоріях «права меча» (навіть у «Палемоновій легенді» говориться про те, що князь Дмитрій (насправді тисячник князя Данила Галицького) по суті втікає з Києва, залишаючи вотчину і підданих без захисту, що і дає право литовцям володіти цим князівством).

Пізніше у 1569 р. під час сейму у Любліні представники Корони Польської використовують аргумент схожого типу: якщо Литва володіє землями колишньої Русі по «праву меча», то єдине, що було необхідне польській стороні — це розшукати прецедент, давніший за литовський, — славнозвісну історію про Болеслава I Хороброго та Золоті Ворота.

Отже, можливо і потрібно зробити декілька важливих висновків. По-перше, на відміну від поширеного уявлення про те, що на Люблінському сеймі точилася запекла боротьба щодо долі українських земель, слід переглянути з врахуванням того, що і польські, і литовські аргументи знаходились мало того, що в одному інтелектуальному полі, але навіть були однотипові за своєю суттю. Таким чином, вже за визначенням, суперечки не могли бути запеклими — литовці були у заздалегідь програвшій позиції.

По-друге, відсутність якогось особливого місця Русі у «новочасних» етногенетичних легендах поляків і литовців (окрім того місця, що їй вже було відведено у біблійних текстах), свідчить про малий ступінь інтегрованості руського елемента в ренесансну картину світу Польщі та Литви. Це може бути пояснено декількома причинами: як от слабкістю руської шляхти на українських землях (тривале збереження князівської потуги [13, с. 201–204]) — а ренесансні етногенетичні легенди є насамперед шляхетськими легендами; або, що ще ймовірніше, початком панування нової моделі шляхетської самосвідомості — сарматизму, що почасти нівелює значення попередніх легенд [3, с. 136].

Бібліографічні посилання

1. Батура Р.К. Культура Великого княжества Литовского / Р.К. Батура, В.Т. Пашуто // Вопросы истории. — 1977. — № 4. — С. 39 — 73.
2. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI — XVIII ст. // Сучасність на межі між Сходом і Заходом (XIV — XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — 1991. — Т. 222. — С. 23–69.
3. Кресів О. Український сарматизм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1997.

4. *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: западнорусские земли в системе Руссо-литовских отношений конца XV – начала XVI в. – М., 1995.
5. *Матвей Меховский.* Трактат о двух Сарматиях. – М.; Л., 1936.
6. *Миллер И.С.* Польская философская и общественная мысль эпохи Возрождения /И.С. Миллер, В.С. Нарский // Польские мыслители эпохи Возрождения. – М., 1960. – С. 19–123.
7. *Мыльников А.С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды – догадки – протогипотезы XVI – начала XVIII века. – СПб., 2000.
8. Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35.
9. *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его «Хроника»). – М., 1966.
10. *Толчко О.П.* Русь: держава і образ держави. – К., 1994.
11. *Улащик Н.Н.* Белорусско-литовское летописание // Вопросы истории. – 1984. – № 2. – С. 63–73.
12. *Улащик Н.Н.* Введение в изучение Белорусско-Литовского летописания. – М., 1985.
13. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 22.10.2007 року

УДК 94 (477.5) «1735-1739»

О.А. Репан

Дніпропетровський національний університет

МОБІЛІЗАЦІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОГО КОЗАЦТВА ДО ДАЛЕКИХ ВИПРАВ 1739 р.

Висвітлено механізм та особливості проведення мобілізації особового складу лівобережних полків до далеких виправ 1739 р.

Воєнна історія, зокрема козацького часу, належить до напрямів історіографії, які дуже динамічно розвиваються. На організаційному